

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
(бакалавра)

з теми: **«СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА П. СКОРОПАДСЬКОГО: НА
МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЛЯ»**

Виконала: студентка IV курсу
групи IstP1-B18
спеціальності 014 Середня освіта (Історія
та правознавство)

Якухно Альона Романівна

Керівник: **Сидорук С. А.**,
кандидат історичних наук, доцент

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ.....	6
1.1. Історіографія.....	6
1.2. Характеристика джерельної бази.....	9
Висновки до розділу.....	11
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ НАПРЯМИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ	
П. СКОРОПАДСЬКОГО.....	13
2.1. Соціальний захист населення, як складова внутрішньої політики	
Гетьманату.....	13
2.2. Розвиток медицини та охорони здоров'я.....	17
2.3. Освіта і наука – основні тенденції політики.....	21
Висновки до розділу.....	27
РОЗДІЛ 3. ВІДОБРАЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УРЯДУ	
П. СКОРОПАДСЬКОГО НА ПОДІЛЛІ.....	31
3.1. Стан соціального забезпечення громадян в регіоні.....	31
3.2. Розвиток медицини та сфери охорони здоров'я на Поділлі.....	35
3.3. Реформа освіти і сфери культури.....	38
Висновки до розділу.....	42
ВИСНОВКИ.....	44
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	49
ДОДАТКИ.....	55
Додаток А. Сторінка з одноденної газети «Свято Поділля», присвяченої	
відкриттю Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету.	55
Додаток Б. Соціальний захист дітей в Українській Державі (матеріали	
зібрані Жванко Л. М.).....	56
Додаток В. Міністерство Народного Здоров'я і Опікування (м. Київ, вул.	
Рейтарська, 22).....	57

ВСТУП

Серед пріоритетних напрямків історичної науки незалежної України чільне місце посідає висвітлення часу перебування при владі українських національних урядів у 1917–1920 рр. Період національно-визвольних змагань українського народу безсумнівно займає особливе місце в нашій історії. Як один з найяскравіших вибухів у його багатовіковій боротьбі за утвердження української нації та державності. Однією з сторінок цієї доби є Гетьманат Павла Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.).

На сьогодні вчені досить результативно досліджують діяльність українських урядів на теренах освіти, науки, культури, військового будівництва, профспілкового руху, вирішення аграрного питання тощо. Проте до цього часу поза їхньою увагою лишається діяльність національних урядів на ниві охорони здоров'я, громадського харчування, хлібно-продовольчого забезпечення, соціальної опіки населення та ін. Зовсім фрагментарно досліджені ці питання на регіональному рівні. Тим часом, вивчення соціальної політики має велике значення для комплексного відтворення внутрішньої політики України у 1917–1920 рр., без чого історія Української революції буде неповною.

Тому актуальність цієї теми підсилює недостатній рівень її дослідженості.

Актуальність теми також зумовлена й тими змінами та процесами, які на сучасному етапі відбуваються в історичній науці. Зрозуміло, що всі історичні паралелі умовні. Однак, сьогодні в Україні постало не мало проблем, над вирішенням яких більше 100 років тому працювали співробітники міністерств здоров'я, праці, освіти та ін. Це проблеми належного забезпечення лікувальних закладів, особливо в віддалених регіонах, зменшення безробіття, недостатнє фінансування освіти тощо. Тому ґрунтовне вивчення історичного досвіду щодо здійснення соціальної політики залишається актуальним не лише для науки, а й для сучасного державного розвитку України.

Метою роботи є висвітлення, діяльності уряду Гетьманату у сфері соціальної політики в країні, зокрема й на Поділлі, на основі аналізу джерел та матеріалів, що відклалися та збереглися в регіоні.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **дослідницьких завдань:**

- проаналізувати сучасний стан розробки теми у вітчизняній історіографії;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- визначити регіональні особливості соціальної політики на території Поділля в гетьманську добу;
- узагальнити практику надання державної допомоги соціально незахищеним категоріям подолян;
- описати динаміку розвитку соціальної сфери життя;
- оцінити успіхи реформ в цих сферах за короткий проміжок часу діяльності режиму.

Об'єктом дослідження є регіональні особливості формування системи цілей і засобів по регулюванню соціально-економічних умов життя населення краю.

Предметом дослідження є плани та практичні дії урядових установ Української Держави П. Скоропадського, спрямованих на реформування соціальної політики на теренах Поділля.

Хронологічні межі дослідження обумовлені періодом діяльності гетьманського уряду П. Скоропадського – квітень - грудень 1918 року.

Територіальні межі визначаються кордонами Української Держави в квітні – грудні 1918 року, зокрема й територією Поділля.

Методологічною основою дослідження є принципи історизму, всебічності, системності, наступності, об'єктивності, діалектичного розуміння історичного процесу як єдності його складових.

Залучені методи історичного, історіографічного й джерельного аналізу, синтезу й узагальнення разом з проблемним, логічним, порівняльним,

біографічним, описовим та історико-хронологічним методами дозволили оптимально вирішити завдання дослідження.

Практичне значення.

Одержані матеріали можуть бути застосовані у подальших наукових дослідженнях для робіт краєзнавчого характеру, спецкурсів, вузівських та шкільних курсів з історії рідного краю, вчителями історії в загальноосвітніх школах, а також у закладах вищої освіти при підготовці студентами до семінарських занять з дисципліни «Історія України», «Історія української культури».

Структура роботи. Робота складається зі ступун, трьох структурованих розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (63 позиції). Загальний обсяг роботи складає 57 сторінок.

ВИСНОВКИ

Українська Держава Павла Скоропадського, незважаючи на короткий час свого існування, взяла на себе надзвичайно складне за тих суспільно-економічних умов і досить проблемне у своєму виконанні завдання – зберегти, а в окремих випадках відродити систему охорони здоров'я та соціального захисту населення.

За час гетьманування Павла Скоропадського охорона здоров'я та опікування соціально незахищених категорій населення були визнані одними із пріоритетних напрямків внутрішньої політики його урядових структур. Як підтвердження цього вперше в історії України був створений вищий державний орган – Міністерство народного здоров'я та державного опікування. Саме ця урядова структура взяла на себе розробку державних програм у галузі охорони здоров'я та соціального захисту з подальшим підведенням під них законодавчої бази, керівництво діяльністю закладами охорони здоров'я та опіки, подолання у цій сфері наслідків Першої світової війни та революційних потрясінь. Особливостями формування МНЗтаДО були перш за все відсутність спеціального досвіду роботи його фахівців, проблематичність підбору кадрів, структурування його підрозділів у ході безпосередньої діяльності. Характерною ознакою процесу вироблення основ охорони здоров'я та соціального захисту стало залучення до їх обговорення широких кіл громадськості та представників місцевих самоврядувань.

Фактично, головні теоретико-правові підвалини галузі були закладені на двох міністерських нарадах 22 – 25 травня та 15–16 липня 1918 р. Медичну допомогу та організацію опікування передбачалося надавати усім верствам суспільства незалежно від класової, національної, релігійної та іншої приналежності. Цим самим гетьманський режим забезпечував першочерговість загальнолюдських, гуманістичних цінностей.

Соціально незахищені групи населення стали об'єктом підвищеної уваги уряду. Зі свого боку держава взяла на себе відповідальність за подолання та профілактику інфекційних захворювань та епідемій, до вогнищ яких потрапила

країна. Централізація управління сферою охорони здоров'я та соціального захисту органічно поєднувалася з існуванням мережі лікувальних закладів різного підпорядкування. Отже, Гетьманат Павла Скоропадського одним із перших в історії України підняв проблеми охорони здоров'я та опіки на загальнодержавний рівень, створивши для їх розв'язання спеціальне міністерство.

Проте найбільші здобутки Гетьманату лежали в духовній сфері. Саме національно-культурні та освітні досягнення Другого Гетьманату слід оцінити як найбільш вагомими з усіх сфер державного життя.

6 жовтні 1918 р. у присутності Гетьмана у приміщенні колишньої артилерійської школи відбулося урочисте відкриття Українського державного університету у Києві, а 10 червня відкрилися обов'язкові курси українознавства для вчителів. За деякими відомостями, їх закінчило близько 50 тис. осіб. 3 липня засновуються українські нижчі школи, на які було призначено близько 89 млн. крб., на вищі початкові школи - майже 21 млн. крб. На позашкільну освіту лише на півріччя – близько 6 млн. крб., на дошкільну освіту на півріччя – 500 тис. крб.

Протягом усього часу існування Гетьманату відкрито 150 українських гімназій, фінансованих державою, причому деякі з них були навіть у селах. Призначено 350 стипендій імені визначних українських письменників. Від 25 червня до 15 вересня 1918 р. було продано вчителям і учням 2 млн. шкільних українських підручників.

Особливо слід відзначити, що на державний кошт були прийняті усі українські середні школи, створені українською громадськістю за доби Центральної ради, і водночас була створена ціла низка нових українських початкових шкіл та гімназій, які фінансувались державою.

Засновано два державних українських університети у Києві та Кам'янці-Подільському, історико-філологічний факультет у Полтаві, який мав трансформуватися в університет. Українізовано Київський, Харківський та Одеський університети та Київську політехніку. Для молодих учених, що мали

вдосконалювати свої знання за кордоном, засновано 30 стипендій, на які виділялось 150 тис. крб.

Вершиною цієї національно-творчої діяльності було заснування Української Академії наук – найвищої наукової установи в Україні, яка перебувала у безпосередньому підпорядкуванні її верховній владі. Згідно із статутом Академії, вона складалася з трьох відділів – Історико-філологічного, Фізично-математичного та Соціальних наук. Первісний склад академіків визначав гетьман, а подальший – самі академіки.

Слід мати на увазі, що створення і подальша діяльність усіх означених закладів супроводжувалася державним фінансуванням. Це дало потужний стимул для розвитку науки, освіти і культури, поновлювало національне життя конкретними досягненнями, яких не було ані за часів Центральної ради, ані Директорії. Йдеться про бібліотеки, музеї, театри і т. д.

Було створено Головне управління в справах мистецтва та національної культури. Його очолив близький до гетьмана Петро Дорошенко.

У підпорядкуванні Головного управління перебували засновані в часи Гетьманату: Національний архів, Національна бібліотека, Національний музей, Український національний театр, Державний драматичний театр, Перша капела бандуристів та інші установи.

Аналіз історіографії досліджуваної теми дозволяє констатувати, відсутність робіт узагальнюючого характеру, присвячених здійсненню соціальної політики національних уряді доби Української революції.

Варто додати, що наявна джерельна база з проблеми є достатньо репрезентативною і дозволяє здійснити комплексне наукове дослідження на матеріалах Подільської губернії.

Варто помітити, що у 1918 р. матеріальне і фінансове становище громадян Подільської губернії було слабким. Причин було декілька: світова війна, революція, громадянська війна, багато сімей втратило годувальників, жителі міст і сіл ставали жертвами політичного і збройного протистояння. Внаслідок масових інфекційних захворювань люди втрачали працездатність і помирали. Населення потребувало соціальної підтримки.

Регіональні особливості соціальної політики на Поділлі полягали, зокрема, в тому, що за Гетьманату П.Скоропадського ця губернія була далекою від Києва периферією і фінансування було не таким добрим, як в столиці, але це пов'язано і з короткочасністю режиму, система фінансування була недосконало налаштованою, тому в кожній губернії успіхи реформ різнилися.

Не дивлячись на значну матеріальну і фінансову скруту українського уряду в період національних визвольних змагань, соціальний захист населення, особливо сиріт, солдатських вдів, багатодітних сімей, займав чільне місце. Він намагався створити чітку систему різноманітної допомоги населенню з метою полегшення надзвичайно важкого становища обездолених. Значну роботу урядові структури проводили щодо вирішення хлібно-продовольчого забезпечення населення Поділля. Однак, продовольче питання протягом всього періоду визвольних змагань приховувало у собі потенцію соціального вибуху.

Є всі підстави стверджувати, що на заваді подолання скрути і взагалі здійсненню багатьох соціальних проектів стояла політична нестабільність в Україні та загальна господарська розруха. На Поділлі ситуація погіршувалась і дефіцитом міських бюджетів. Та, незважаючи на всі ці труднощі,

Доведено, що вкрай занедбаною соціальною сферою революційної доби була в досліджуваній період була медицина. За період П. Скоропадського у становленні та розвитку охорони здоров'я виникали проблеми, які вимагали свого рішення і частину з яких влада так і не вирішила до кінця: боротьба з епідеміями інфекційних та венеричних захворювань; незадовільний санітарно-побутовий стан населених пунктів (погане водопостачання, погані житлові умови, висока скупченість людей у своїх житлах); незадовільна демографічна ситуація, пов'язана із втратою населення, високою дитячою смертністю й смертністю дорослих; низький рівень організації медичної допомоги сільським жителям (незадовільне фінансування, нерівномірний розподіл ліжкового фонду між містом і селом, низький рівень зарплат медичного персоналу й фінансування витрат на матеріали й харчування для хворих, відсутність транспорту, гостра необхідність в ремонті будинків); проблема материнства і дитинства, соціальна незахищеність жінок; проблема боротьби із соціальними

захворюваннями – сифілісом і туберкульозом (недостатня мережа протитуберкульозних і венеричних диспансерів на селі, брак фінансових ресурсів на ці цілі); проблеми відповідності кількості й структури різних медичних установ і потреби в них з одного боку і їхні здатності задовольнити потреби населення з іншого; проблеми якості і необхідної кількості медичного персоналу й, у першу чергу, кваліфікованих лікарів.

Залучення широких верств громадськості, їх матеріальних і фінансових ресурсів розширило можливості охоплення різними видами допомоги великого кола людей.

Архівні джерела, періодична преса революційної доби свідчать, що в більшості форм соціальної підтримки населення національні уряди УЦР, Гетьманату та Директорії, які змінювали один одного, були не лише правонаступниками, а й спадкоємцями державотворчих звершень. Проте такі аспекти проблеми, як розвиток благодійництва, боротьба за викорінення пияцтва, форми і методи боротьби з безпритульністю в цей період як на загальноукраїнському, так і на регіональному рівні залишаються мало висвітленими в історіографії і потребують подальшого ґрунтового дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Відродження.1918.-грудень.
2. Вітте Ю. Про справу державного опікування. Робітнича газета. – 1918. – 19 травня.
3. Городской управой... // Подольская мысль. - 1918. - 16 нояб. С. 1.
4. Державний вісник.-1918.травань-жовтень;вересень-листопад.
5. Життя Поділля. - 1919. - 25 березня.
6. Календар. Справочна книжка на 1919 р. Кам'янець-Подільський, 1919.
7. Нова Рада. - 1918.- № 137. - 10 серпня.
8. Подільські губерніальні відомості.-1918.-червень-жовтень.
9. Свято Поділля.-1918.-22 жовтня.
10. Село.-1918.-листопад-грудень.
11. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 грудень 1918. Київ : Наш формат, 2016. 454 с.
12. Слово Поділля. -1918.-№58.-25 червня.
13. Трибуна.-1918.-грудень.

Література

14. Антонишин А. П. Соціальна сфера Поділля в період української держави (квітень–грудень 1918 року). Інтелігенція і влада. Серія : Історія. 2012. - Вип. 27. С. 14-21.
15. Антонишин, А. П. Реалізація національно-культурної політики на Поділлі в добу Гетьманату П. Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.), Революції в Україні у ХХ-ХХІ століттях: співзвуччя епох : матеріали ІІІ Міжнародної наукової конференції. Одеса, 2007. С. 4-8.
16. Байлема Т.М. Соціальна політика національних урядів України у 1917-1920 рр. (на матеріалах Подільської губернії) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2010. 238 с.

17. Байлема Т.М. Соціальна політика національних урядів України у 1917-1920 рр. (на матеріалах Подільської губернії) : автореф. ... канд. іст. наук : 07.00.01. КНУТШ. Київ, 2010. 16 с.
18. Байлема Т. Соціальний захист населення Поділля у 1918–1920 роках // *Етнічна історія народів Європи*. 2009. Вип. 28. С. 78–83.
19. Байлема, Т. М. . Охорона здоров'я як важливий напрям діяльності українських урядів доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України, №1(48),2009. с. 48-54.
20. Вакуловський В. У 60-річчя відновлення гетьманської української держави 29 квітня 1918 р. К.; Філадельфія, 1995. - С. 57.
21. Голяченко О. М., Сердюк А. М., Приходський О. О. Соціальна медицина, організація та економіка охорони здоров'я //Тернопіль: Джура. 1997. С. 110.
22. ГоляченкоО.М., СердюкА.М., ПриходськийО.О.. Соціальна медицина, організація та економіка охорони здоров'я // Джура. К.: 1997. 328 с.
23. Демочко Г. Охорона здоров'я в Українській Державі. Вісник КНЛУ. 2012. №17. С. 140-144.
24. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. : в 2 т. / упоряд., авт. передм. та комент. К. Ю. Галушко. Київ : Темпора, 2002. Т. II. 194 с.
25. Дорошенко П. Історія України: 1917-1923 рр. - Т. 2: Українська Гетьманська Держава. Ужгород, 1932. С. 336.
26. Єрліх Л.Д. З історії Вінницького краєзнавчого музею // *Культура Поділля історія і сучасність*. Хмельницький, 1993
27. Єфремова Н.В., Долматов І.В., І.С. Мокін, Горяга О.В.: Історія держави і права України. Навчально-методичний посібник для студентів юр. коледжу. Ч. 2. Одеса: «Фенікс», 2016. 406 с.
28. Жванко Л. М. Внутрішня політика Української Держави у галузі охорони здоров'я та соціального захисту населення (квітень - грудень 1918року). Харків : Прапор, 2003. 304с.

29. Жванко Л. М. Соціальні виміри Української Держави (квітень–грудень 1918 р.). Х.: Прапор, 2007. 224 с.
30. Жванко Л. М. Тиф, холера, "іспанка": заходи уряду Скоропадського з подолання епідемій. Україна модерна. 2020. URL: <https://uamoderna.com/md/zhvanko-skoropadsky-pandemics> (дата звернення: 22.02.2022).
31. Жванко Л. М. Уряд Павла Скоропадського і спроба подолання епідемій серед населення та біженців. Київська старовина. 2005. №6. С. 112-125.
32. Жванко, Л. М. Соціальний захист дітей в часи української революції: доба Гетьманату Павла Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету 36 (2013): 121-130.
33. Завальнюк К.В., Стецюк Т.В. Подільський губернський староста доби Гетьманату (1918 р.) С.І. Кисельов // Місто Хмельницький в контексті історії України. Хмельницький, 2006. С.86-94.
34. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет: проблема виживання трудового колективу і студентів (листопад 1919–листопад 1920 рр.). Освіта, наука і культура на Поділлі, 2015, 22: 103-117.
35. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.). Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. 2006. № 9/10. С. 16–29.
36. Зубалій О.Д., Рященко Д.С. Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917-1920 рр.) // УІЖ 1998. № 3.
37. Капелюшний В., Байлема Т. Соціальна політика національних урядів України у 1917–1920 роках (на матеріалах Подільської губернії): історіографічні аспекти сучасного дослідження проблеми // Етнічна історія народів Європи : збірник наукових праць / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2011. Вип. 34. С. 76-79
38. КівшарТ. Український книжковий рух як історичне явище (1917-1923 рр.). К., 1996.

39. Колосова О.О. Правове забезпечення соціального захисту безпритульних дітей і дітей-сиріт у політиці урядів УНР та Гетьманату 1917-1921 рр. Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. 2009. - № 38. С. 599-608.
40. Колпакова О.В. Кам'янець-Подільський Український університет // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - Вип. 3. - 1994. С. 20-21.
41. Корнієнко, О. О. "Соціальна політика на українських землях: історико-правовий аспект." Правничий вісник Університету «КРОК» 38 (2020): 34-42.
42. Кошель О. Подільське церковне історико-археологічне товариство: сторінки історії // Історія України. 1999. № 35. вересень.
43. Кучменко Е.М. Історія реформування освіти в Україні за доби гетьманату Павла Скоропадського // Магістеріум. Вип. 7. Історичні студії / [упоряд. К. Ю. Гломозда] ; Національний університет "Києво-Могилянська академія". Київ : Стилос, 2001. С. 21-26
44. Лозовий В. С. Поділля в період гетьманату (1918 р.): Навч. метод. Посібник. Кам'янець-Подільський : Медобори» (Ш Мо шак М. І.), 2003. 36 с.
45. Лозовий В.С. Продовольча політика Укра їнської Держави П. Скоропадського і селянство // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: іст. науки. Кам'янець-Подільський, 2004. Т. 13. С. 136-149.
46. Малашевич Ю. Історія розвитку охорони здоров'я Черняхівського району. Частина друга 1917-1941 р. URL: https://www.zhitomir.info/post_1257.html (дата звернення: 18.02.2022).
47. Машевський О.П. Українізація освіти в 1918 році // Вісник Київського університету. Історія. 1996. Вип. 34. К., 1996. С. 85.
48. Мироненко О. Розквіт національних закладів культури за доби Української держави // Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996.
49. Мусієнко В.В., Машевський О.П. Українізація органів державної влади в гетьманській державі Павла Скоропадського // Розбудова держави. 1996. № 2. С. 38.
50. Онопрієнко В.І. Українські університети в 1917-1919 рр. // Вісник Академії наук України. 1993. № 2. С. 83.

51. Осінчук Р. Державна організація охорони здоров'я в УНР (з приводу 50– ліття Української революції). Українські лікарі. Бібліогр. довідн.: В 2т. Львів –Чикаго, 1994. Т.2 С. 282-284.

52. Пиріг Р. Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. 518 с.

53. Поділля у добу Української революції 1917-1921 рр.: матеріали круглих столів / [редкол.: О. М. Завальнюк (голова), О. Б. Комарніцький (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. – Кам'янець-Подільський; ПП «Медобори-2006», 2013. 216 с.

54. Реєнт О.П. Україна ХІХ–ХХ століть: Роздуми та студії історика. К., 2009. 486 с.

55. Ротар Н.Ю. Діяльність Подільського губернського комісаріату з народної освіти (1917-1919) / Духовні витоки Поділля: Творці історії краю. Хмельницький, 1994.

56. Рубан А. І. Освітня політика П. Скоропадського в Українській Державі / Павло Скоропадський та його державотворча діяльність : зб. матеріалів наук.-метод. круглого столу / ред. кол. : Х. Н. Бехруз, Н. В. Єфремова, Т. Ю. Іванійчук ; Національний університет «Одеська юридична академія» (м. Одеса, 20 листоп. 2020 р.). Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2020. С. 41-45.

57. Рудий Г.Я. Періодична преса джерело вивчення національно-культурної політики Української держави (1918). Автореферат дис... к. і. н. К., 1995. 22 С

58. Собчинська М. Розвиток початкової школи на Поділлі 1917–1920 рр.: тези доповідей і повідомлень Х Вінницької Обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1994. С. 55

59. Собчинська М. Розвиток початкової школи на Поділлі в 1917 - 1920 рр. - Тези доповідей ХІІІ Вінницької історико-краєзнавчої конференції. 6 вересня 1994 р. Вінниця, 1994.

60. Часописи Поділля. Історико-бібліографічний збірник. – Вінниця, 1927. 146 с.

61. Шамара С., Корнієнко О. Перше міністерство здоров'я України. Історична правда. 2019. 14 листоп. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/11/14/156539/> (дата звернення: 16.02.2022) .

62. Шейко В. М., Тишевська Л. Г. Історія української культури: навч. посіб./наук. ред. ВМ Шейко, К.: Кондор, 2006.

63. Шуткевич О. Перший на Поділлі, другий в Україні. До 100-ліття заснування Кам"янець-Подільського державного українського університету. День. 2018. 17–18 серп. С. 20.